

Si Ena sa Kasisidmon

Sa edad nga 87, ang panumduman ni Ena isa ka malapad kag maduagon nga dakbanwa kon sa diin sia ang manugdumala sang tagsa ka kabuhi, kag sa masami ang manugdala sa papel sang bida. Karon nga hapon, si Ena isa ka matahum, manggaranon, kag maisug nga dalagita sa panahon sang Espanyol. Ang iya ngalan amo si Juanita.

“**Inday** Nita, ang tanan nga bulak sa amon pamulakan para lamang sa imo,” pulong ni Ely nga nagatulok sa iya sing walay kaayawan. “Sa pagkamatuod, ang bug-os ko nga kabuhi isa ka bulak nga luyag ko idulot ko sa imo sa tanan nga inadlaw.”

Daw malumos sia sa malangyaw nga mga mata ni Ely nga puno sang kalulo nga nagatamod sa iya. Walay sapayan nga yara sila sa kilid sang dalan nagatindog. Walay sapayan nga ang iya yaya nga si Sitang nagatan-aw sa indi malayo kag nagahulat sa iya. Indi mapunggan ang paghugyaw sang iya tagipusuon sa hinali nga pagtuhaw sang paghigugma. Nag-ambahan ang iya kalag:

Ay, ano ining nabatyagan

Sa sulod sining akon dughan?

Masako ang pagkubakoba

Sa kakunyag ukon kakulba

Daw indi ko lubos mahangpan.

Ang bulak sang esmeralda nga iya ginpangayo sa pamulakan sang isa ka balay sa kilid sang dalan nagpangamyon sang gugma, gugma nga nagkibon sang ila ni Ely lamharon nga mga tagipusoon sa wala ginapaabut nga higayon sang pagkitaay.

“Indi ako takos nga maghigugma sa imo, Inday Nita,” ang hambal pa ni Ely sa iya isa ka adlaw. “Ako isa lang ka imol nga kantor sa simbahan, samtang ikaw anak sang manggaranon diri sa Bag-ong Banwa.”

Kag nagsabat sia, *“Ely, indi bala matuod ang ginasiling sa mga sugilanon nga bisan isa ka prinsesa nagapanaug sa iya palasyo kag manultol sa payag sang iya hinigugma?”*

Matam-is ang ila mga tinaga. Napulog apat ang iya panuigon. Bukol sia nga bag-ong buskag.

Ginakabuhi ni Ena ang matahum nga sugilanon sang paghigugma gikan sa iya nobela. Apang ang tunay nga kabuhi ni Ena sadto bilang dalagita malayo kon ipanggid sa kabuhi sang dalagita nga karakter sining iya nobela, bangud ang kaugalingon niya nga kabuhi napun-an sing pagpanglupig sang isa ka ginikanan nga nahigot sa pamatasan ukon kultura sang mga Salognon nga may-sarang sa panahon sa wala pa ang ikaduha nga inaway pangkalibutanon.

“Ena,” pulong sang iya iloy, “wala ka sing makuha sa pagpakig-abyan sa mga lalaki nga imo kabutho sa bulothuan pangpubliko. Indi na ako magtugot nga magpakig-upod ka sa mga baho-balhas nga mga lalaki nga ina sa isa ka hulot-klasehan. Ano na lang ang ihambal sang aton mga kakilala diri sa Salog nahanungod sa aton? Labing maayo nga mag-untat ka na lang sa pagbutho kag magpabilin diri sa balay.”

Una lang nga halintang sa Iloilo High School ang natapos ni Ena. Tunok sa iya dughan ang pag-untat sa pagbutho. Madamo pa kuntani sia sang luyag matun-an sa bulothuan. Apang ang tuig 1906; nagapanuigon sia sing malapit sa napulog lima; ang hambal sang iya iloy amo ang matuman. Gani, ginuhos na lang niya ang iya panahon sa iya liwan nga kalibutan—ang kalibutan sang handurawan nga gingikanan sang iya sinulatan. Apang...

“Dili maayo sa isa ka babaye ang magsulat kag magpabalhag sang sinulatan sa kon ano ano nga balasahon para sa publiko,” pulong sang iloy ni Ena sang natalupangdan sini ang masako nga pagsulat sang anak. “Untati na ina ang pagsulat mo, Inday Ena.”

Labi pa gid nga ginkasubo ni Ena ang pagdumili sang iya iloy sa iya kalipayan. Bangud masinulondon sia nga anak, nagdulog sia sa pagsulat kon sa diin makita sia sang iloy. Apang sa iya hulot, ilabi na sa kagab-ihon, nagpadayon ang likum niya nga kabuhi sa panulatan.

Karon nga hapon, sa iya nagabuyong nga pamensaron, sia amo si Juanita Cruz: isa sia ka matahum, manggaranon nga lin-ay nga nagahigugma sa imol nga si Ely Navarro, isa ka kantor sang simbahan.

Inuyatan ni Ely sing hugot ang iya butkon. *“Inday Nita, kabay nga mangin-isa ako sang tagapayag nga apason sang isa ka prinsesa nga nagahigugma sa akon.”*

“Masaligan mo, Ely,” sabat niya. Mainanggaon sia nga gintulok ni Ely.

Nagtubo ang ila lamharon nga gugma nga wala maninggul sa kaupangan nga tuga sang malayo nga antad sang ila kahimtangan sa pangabuhi.

Wala malipud sa iya panimalay ang paghigugmaanay nila ni Ely. Masakit ang mga tinaga nga ginbuy-an sang iya iloy: “Tandaan mo ini, Juanita, pasulabihon pa namon ni Tatay mo nga ikaw mapatay sangsa maagum ikaw sang isa ka Ely Navarro nga pataygutom, kag mahuy-an ang panimalay Cruz sa mataas nga katilingban sang Bag-ong Banwa.”

Apang makahas kag dili mapunggan ang paghigugma niya kay Ely. Paagi kay Sitang nga iya yaya, nagbaylohanay sila sang sulat ni Ely sa pagpautwas sang ila mga balatyagon sa tagsatagsa nga wala mamutikan sang iya mga ginikanan kag kautoran nga lalaki nga amo ang iya madumilion nga mga manugbantay.

“Inday Nita, *samtang ginabasa ko ang imo sulat sa akon sa kalinong sang akon hulot, daw nagapadala ako sa pakpak sang himaya pasaka sa rosasrosason nga langit sang paghigugma.*” Daw malumos ang iya kasingkasing sa nagabaha nga balatyagon sa iya dughan sa iya pagbasa sang mga sulat ni Ely.

“Inday Nita,” ang siling ni Sitang nga iya yaya, “ako ang ginakunyang sining nagakatabo sa paghigugmaanay ninyo ni Ely. O, sa pagkatam-is! O, sa pagkasupog!”

Samtang iya ginakabuhi ang sugilanon nanday Nita kag Ely, matunog nga nasambit ni Ena ining mga tinaga samtang ginadapat niya ang duha ka palad sa iya dughan kag ginapiyong ang iya mga mata: “Ay, Sitang! Wala ka makahibalo kon daw ano ako kamalipayon karon nga mga inadlaw!”

“Aba, maayo naman nga malipayon ikaw karon nga hapon, Nanay Ena,” masinadyahon nga hambal ni Fely nga nagapasulod sa hulot sang tiya. “Pero, ngaa ginatawag mo ako nga Sitang? Daw ginapangilala ko ang ngalan nga ina, a. Sa diin ko bala nabatian ang ngalan nga ina, ha? Ukon ayhan nabasa? O, luyag mo bala magsaylo sa *wheelchair*, Nanay Ena? Basi ginatak-an na ikaw sa imo pag-idagon dira sa imo kama?”

Nagakurisong nga gintulok ni Ena ang hinablos, ginapangilala. Sang naghawan ang kumbong sang iya panumduman, nagtango sia. Kag samtang ginabuligan sia ni Fely nga makapungko sa *wheelchair*, kasubong sia bata nga nagapaangga nga nagsiling, “Gindalhan mo bala ako sang pamahaw nga suman latik kag tsokolate?”

“Nanay Ena,” sapat sang hinablos nga ginduso ang pulongkuan pagwa sa hulot-tulogan, “nagtugon gid ang imo doktor nga indi ka na magkaon sang mga matam-is kay indi maayo sa imo balatian? Pasado alas kwatro lang sa hapon kag wala lang madugay nga nakamerienda kita, pero kon

ginagutom ka naman, padalhan ko ikaw diri sa *maid* sang biskotso kag tinimpla nga suha.

Madugaydugay pa man ang aton panihapon. Luyag mo bala magkaon sang biskotso?”

Naglungo ang tigulang. Mationtion nagsiling sia, “Paborito gid namon ni Luis nga pamahawon ang suman latik kag tsokolate. Masami sini magpabakal si Nanay sa tienda.”

Nag-abut sa salas ang ginaduso nga *wheelchair*. Sa bintana sang salas, nagasulod ang silak sang adlaw sa kahapunanon. Nagyuhom si Ena. “Tawga didto si Luis kag pakadtoa diri kay mamahaw kami sang suman latik kag tsokolate.”

Nagginhawa sing malawig si Fely. Nagpungko ini sa sofa sa atubang sang tigulang. “Madugay na nga napatay si Tatay, Nanay Ena. Patay na si Luis nga utod mo.”

Makadali nga naghapos si Ena. Nagsubo ang iya nawong. “Matuod? Ahay, makaluluoy man ang manghod ko, lamharon pa kag napatay. Palangga ko gid si Luis. Kami man lang nga duha ang mag-utod.” Gintulok ni Ena ang hinablos kag nagsiling. “Mapalad ka imo, Nene, kay madamo ka sang mga utod.”

Nangalot na lamang sang tingkoy si Fely. Naghambal ini sing maathag kag malagday nga kasubong bata ang kaatubang. “Nanay Ena, ako lang isa ang anak ni Luis. Ako lang isa ang hinablos mo.”

Naglamho si Ena. “A, maayo kon amo kay ikaw lang isa ang manunubli sang manggad ko.”

Wala mapunggan ni Fely ang magtalangkaw. “Ay, Nanay Ena, maayo kuntani kon madamo ka man sang manggad nga ipapanubli sa akon. Pero, halos wala na sing bilin ang propiedad sang pamilya. Naamat-amat na baligya halin sang panahon pa ni Lola. Maayo iya si Tatay kay nakatapos pa sang abogasiya sa Manila, kag ako nakatapos man sang kolehiyo didto. Pero ikaw, Nanay Ena, wala ka na gani ni Lola ginpaeskwela sa *high school* sang Colegio de San Jose kon sa diin nangin kaupod mo kuntani ang lunsay babaye nga mga bumolutho.”

Sa baylo, ginpabutho si Ena sang iloy sa pangpubliko nga bulothuan. Sa pamensaron ni Ena, liwat nga nabatian niya nga naghambal ang iya iloy matapos ang isa ka tuig sa Iloilo High School, “Indi na ako magtugot nga magpakig-upod ka sa hulot-klasehan sa mga baho-balhas nga mga lalaki nga ina. Ano na lang ang ihambal sang mga kakilala naton diri sa Salog nahanungod sa aton?”

Masubo ang panulok ni Ena nga nagtan-aw sa madamo nga nakakwadro nga mga pininta nga arte nga nagakabit sa dingding. Ginpabayaan ni Fely nga manglugayawan sa kon diin ang pamensaron sang iya tiya. Nagtindog ini kag nagkadto sa kusina.

Wala makahibalo si Ena sadto kon ano ang mapabugal nila nga mga pagkabutang nga nagkalabilin. Sa iya pagtan-aw, indi man sila ila masiling nga manggaranon gid sa Salog. Apang nahangpan niya nga luyag sang iya iloy nga pangapinan ang ila ngalan sa katilingban bangud kilala ang ila panimalay sa amo nga lugar.

Ano ayhan kon sia isa ka kubos nga babaye nga wala sing mapadayaw nga manggad? May yuhom nga naglabay sa nawong ni Ena. Naglagaw ang iya panghunahuna sa kalibutan sang iya sinulatan.

Sia si Anabella. Inanak sang imol. Ang iya lang kagayon kag ang kinaadman sa pag-amba ang iya sarang mapadayaw sa katilingban. Naluyagan sia ni Tito Navarro nga anak sang manggaran. Isa ka adlaw, ginduaw sia ni Tito sa ila balay.

“Tito, indi ka magsaka,” ang siling niya. “Tuman kakubus sang amon puloy-an.”

“Bella,” sabat ni Tito, *“ang halintang nga kawayan sang inyo hagdanan nga akon ginasakaan, ginatan-aw ko sing subong sang siniad sang mga malahalon nga marfil nga napanidsiran sang mga bulawan kag pilak kag natampokan sing malahalon nga mga bato... walay sapayan nga imol ikaw, higugmaon ta sing labi sa maanyag nga mga bathara sang kalibutan.... ”*

Sa pagkatahum pamtian sang pabutyag ni Tito. Sa pagkatam-is batyagon. Kasubong gintib-ong sia sa kalangitan sang mga tinaga nga ini. Ugaling...

Nadula si Tito Navarro sa iya kabuhi. Nalugpayan ini sang iloy nga bayaan sia kag magkadto sa Amerika agud magpakasampaton sa paglanton sang biyolin. Masakit batyagon ining pagbiya sa iya sang lalaki nga nagpahagop sang iya tagipusoon. Daku ang iya pagkagha. Apang...

May ginbayad ang kapalaran sa tanan niya nga kasakit. Matapos ang lima ka tuig, naglutaw ang kamatuoran: Sia ang tunay nga manunubli sang daku nga manggad nga binilin sa iya sang wala niya makilala nga amay nga walay liwan kundi ang Katsila nga si Don Eduardo Aguilar, isa ka daku nga pumalaticang.

Mapinatawaron ang gugma. Ginpatawad niya si Tito Navarro bisan tapok ang paghigugma sini. Ginpatawad niya ang iloy ni Tito bisan tuman ini ka matinaastaason. Kag sa katapusan nangin malipayon sila ni Tito sa ila paghigugma.

Nagyuhom si Ena. Mapinatawaron sia. Huo, mapinatawaron sia bangud, para sa iya, labing mataas ang paghigugma sangsa bugal. Apang para sa iban, labing mataas ang bugal sangsa paghigugma.

“Inday Ena, nahibal-an ko nga ginakaluyagan ka ni Delfin kag nahulog na ang buot mo sa iya,” tampad sang iloy ni Ena sa anak. “Apang panumduma, Inday, nga si Delfin isa lang ka manunulat kag wala sing masanag nga palaabuton. Ahay, Inday, pananglit batunon mo sia, anhon mo ang iya paghigugma kon wala man sing unod ang iya nga bulsa? Ano nga sahi sang pangabuhi ang madulot niya sa imo?”

Lihap sang punyal ang agi sang mga tinaga sang iya iloy.

Gintalikdan ni Ena ang nagapamukadkad niya nga balatyagon para kay Del bangud ginapas-an niya ang palanumdumon nga ang kabataan dapat maghigugma sa ginikanan, kag mapakita nila ini paagi sa pagsunod sa kagustohan sang ginikanan. Kaupod ini sa napulo ka sugo sang Diyos. Apang ang Diyos bala nagsiling nga indi sia mahimo magpamana sang lalaki nga may manubo sing kahimtangan sa pangabuhi sangsa iya?

Anak sang manggaran nga gobernador ang luyag nanday Tatay kag Nanay ni Juanita nga iya pamanahon. Ginapilit nila sia nga isikway ang iya paghigugma kay Ely.

Panahon ini sang Espanyol. *Panahon ini nga ang katarungan sang tagipusuon ginapigos sang gahum sang ginikanan sa pagsunod sang ila luyag... ina nga tagipusuon wala sing kahilwayan sa paggahum sang kaugalingon nga balatyagon.* Mapait ini nga kamatuoran.

Nagsiling sia sa amay, “Bisan sa san-o indi ko matun-an nga higugmaon ang tawo nga naluyagan mo para sa akon, Tatay. Wala ako sing tinutuyo sa pagpamana. Luyag ko nga mangin laon nga dalaga.”

“Indi mahimo nga mangin laon ikaw nga dalaga, Juanita!” singgit sang iya amay nga nagamudlo ang mga mata. “Magminyo ka kay may nagapanuyo man sa imo nga anak sang halangdon nga panimalay! Indi mahimo nga ang nagaisahanon nga anak sang mga Cruz mangin isa ka laon nga nga dalaga!”

Apang ginpanindogan niya ang iya paghigugma kay Ely, bisan pa nautod ang ila kaangtanan. Namalibad sia nga magpakasal sa anak sang manggaran nga gobernador, wala sapayan nga nakabaton sia sang mga pagpasipala halin sa iya ginikanan kag duha ka utod nga lalaki. Gin-ihig-ihig sia sang mga katapo sang iya panimalay tubtub nga ginpakamaayo na lang niya nga magbiya sa panimalay kag mangita sang iya kapalaran sa Manila. Si Ely ginpadala sa Espanya sang maalwan nga mga pari sa

seminaryo agud magpakasampaton sa pag-amba. Madugay sila ni Ely nga nag-antos sang paghilayuay kag kahidlaw sa tagsatagsa. Nag-antos sia tubtub nga halos nanginlaon na sia nga dalaga.

“**Anhon** mo lang, Inday, ang iya paghigugma kon wala man sing unod ang iya nga bulsa? Ano nga sahi sang pangabuhi ang madulot niya sa imo,” liwat nga naglanog sa panghunahuna ni Ena ang hambal sang iya iloy.

Matinumanon sia sa ginikanan, gani nga wala niya ginpadayon ang iya paghigugma kay Del. Apang sa pagkamatuod, wala sia nahadluk sa pangabuhi nga ginakulabos sa kinahanglanon. Napat-ud na niya ini sang una pa. Larawan sang kalig-on ang inggat sa mga mata ni Ena samtang ginakabuhi niya sa handurawan ang sugilanon sang isa ka maisug nga dalaga nga si Rosa.

Naghambal na ang manggaran nga tiyu kag ginapakaamay niya nga si Tan Roman nga untaton niya ang kaangtanan kay Oscar nga anak sang ila suloguon.

“Rosa, pananglit nga indi ka mamati sa akon ginahambal,” paandam ni Tan Roman, “wala ka sing maaguman nga palanublion gikan sa akon. Pasulabihon ko pa nga ihatag ang akon manggad sa iban nga tawo sangsa isa ka malalison nga anak.”

Nagpakabakud sia. “*Ang gugma isa ka butang nga dili mabayaran sang pilak,*” nahambal niya sa kaugalingon. “*Dili bala matam-is ang magpuyo sa kaimulon bagay nga yara ako sa luyo sang isa ka bana nga nagahigugma sa akon kag ginahigugma ko man sing matuod?*”

Wala sia mahadluk nga madulaan sing kasulhayan sa pangabuhi. Wala sia mahadluk nga madulaan sing palanublion. Wala sia mahadluk nga mangabuhi sa kaugalingon niya nga pinangabudlayan.

Kag natabu nga ang ila sulogun nga iloy ni Oscar ginpahalin ni Tan Roman. Bangud yara sa prisohan si Oscar tuga sang patupato nga panumbungon sa iya, wala sing makadtuan ang tigulang. Gani namat-ud sia nga mag-unong sa tigulang sa paghalin sini sa balay. Ginbayaan niya ang manggaranon nga puloy-an sang iya ginapakaamay nga si Tan Roman.

Siling niya sa tigulang nga iloy sang iya kahagugma, *“Kon mamatay ka, mamatay man ako, kay inang kalisud nga ginahibian mo, ginahibian ko man.”*

“Salamat nga daku sa imo kaayo, Inday Rosa. Indi ko lubos mabayaran ining imo buhat tubtub san-o pa man,” sabat sang tigulang.

Nangabuhi sila nga magkaupod. Labi pa dira, sang magmasakit ang tigulang, sia ang nagsagud sini paagi sa pagpamaligya sang prutas sa tiendahan. Sia nga wala sing nahibal-an sa mabudlay nga pagpangabuhi nakasagud sa tigulang kag sa kaugalingon.

Bangud sa bag-o niya nga kahimtangan sa pangabuhi nga may daku nga pagsalig sa kaugalingon, gintawag niya ang kaugalingon sa bag-o nga ngalan kag indi na sa daan niya nga ngalan nga Rosa Oliver. Kag nakuha niya ang pagdayaw sang mga tawo sa palibut. Gintawag nila sia sing may pagtahud nga “dalaga sa tiendahan.”

Gintuman ni Ena ang iya iloy. Ginhinago niya ang tanan nga kapung-aw sa gindingut sa iya nga paghigugma. Bisan ang iya pagsulat nga nagahatag sa iya sing daku nga kalipay iya man ginhinago. Nahibal-an niya nga magaabut ugaling ang adlaw nga mahimo na niya buhaton ang mga naluyagan niya himuon.

Sang mapatay ang manggaranon nga mag-asawa nga de Asis nga amo ang nag-ayop sa iya sa Manila matapos sia maglayas sa ila puloy-an sa Bag-ong Banwa, nangin hilway si Juanita sa pagsunod

sang iya naluyagan nga mga hilimuon. Panuaron niya sa iban: *“Sa sining mga inadlaw nga nanginhilway ako subong sang isa ka pispis nga walay sin-o nga makahilabot sa iya paglupad sa kahawaan, ginhatagan ko man sing kaayawan ang tanan ko nga handum sa paghimulos sang arte nga wala ko anay maatipani sang may mga ginikanan pa nga naga-inakop kag nagabuot sang akon kabuhi.”*

Nagkalipay sia sa pagtuon nga magkanta, maglanton sang piyano, magtambong sa mga kahiwatan nga iya nagustohan, kag magkadto sa mga lugar nga iya ginhangad nga kadtuan sang una pa. Nangin batid sia sa paglanton sang piyano. Nangin katapo sia sang bantug nga talapuanan sang mga hanas sa drama kag opereta. Sia ang tampok sa mga sinalosalo nga iya matambongan.

Nagkalipay ang iya kalag sa bag-ong kahilwayan nga natilawan. Ini nga kahilwayan napalawig pa tubtub sa pagpili niya ukon indi pagpili sang mapamana. Sa iya pagtuo, ang pagpamana nasandig lang sa kadakuon sang paghigugma kag indi sa sugo sang ginikanan.

Nanginmasunson ang pahanumdum sang iloy ni Ena samtang nagadugay: “Inday Ena, nagataas na ang imo panuigon. Dili maayo sa babaye ang maglaon. Ano ang ihambal sang iban sa imo? Nga wala ka sing igkatakus kon ngaa wala sing lalaki nga luyag magminyo sa imo?”

Isa ka mapait nga yuhom ang nagkawas sa mga bibig ni Ena. Gindumilian sia sang iloy nga pamanahon ang naluyagan niya nga lalaki, gani nga wala sia magpakasal diri. Apang sa pagtaas ang iya panuigon karon, kinahanglan pa niya nga maghatag sang pangatarungan sa katilingban kon ngaa sia naglaon. Indi pa bala tuman hambalon nga pinili niya nga maglaon?

“Ahay, Nanay,” sabat niya sa iloy, “kahibalo ka man kon daw ano kadaku sang akon pagpakabaganihan kay Dr. Jose Rizal. Sia ang akon huluwaran. Sia lang ang mahimo ko nga

higugmaon, Nanay. Kon indi man lang sa ulitawo nga may igkasangkul ni Dr. Rizal, pasulabihon ko pa nga indi na lang magminyo.”

Sulitsuliton sang iya iloy sa iban nga tawo ang iya sabat. Sulitsuliton man sang iban nga tawo ang iya sabat, tubtub batonon ini sang kadam-an bilang kamatuoran. Kag si Ena nangin isa man ka baganihan sa panahon nga ang mga babaye diutay sing kahigayunan nga mangin baganihan.

Sa pagbalik ni Ely Navarro sa iya kabuhi, ginbayaan niya ang pangabuhi nga nagaisahanon agud magpakasal sa iya hinigugma. Wala sapayan ini bangud wala na madula sa iya ang balatyagon sang kahilwayan. Ini nga kahilwayan iya ginpangapinan sing may daku nga kaisug.

Sa pagsidlab sang ribok kon san-o ang mga lalaki nagapakig-away tuhoy sa kahilwayan, nag-amot sia sang iya ikasarang. Ang iya nga manggad kag igkasangkul iya gingamit sa pagsakdag sa mga manrribok kontra sa pagdumalahan sang Espanyol. Sa isa ka mabaw-ing nga puok nga sakop sang Cavite, sa diin nahamtang ang malapad niya nga humayan kag kalubihan, nahimo nga kwartel ang iya puloy-an, kag nagpatindog pa sia sang hingalit nga bulolngan sa malapit. Nag-atipan sia sa mga nasamad sa inaway kag nagdumala sa mga katimbang niya nga kababayen-an nga naghalad man sang ila hamili nga bulig sa banwa. Sang ulihi, malubha nga napilasan ang iya pinalangga nga bana.

Ginputos niya sang iya mga halok kag ginbasa sang iya mga luha ang nagalungayngay nga lawas sang lalaki. Napatay si Heneral Ely Navarro sa iya sabak.

Bisan tuman ang iya kasubo sa hinabo, nahibal-an niya sa kaalibuturan sang iya tagipusuon nga nagakaigu lang ini nga katapusan sa paghigugmaanay kag pag-asawahay nila ni Ely.

Duha ka tulo nga luha ang nagakataktak sa iya sabak sang magbalik ni Fely sa salas. Gintulok ni Ena ang hinablos kag ginpangilala kon si sin-o nga tinawo sa iya sugilanon ang babaye nga yara sa iya atubangan nga maalikaya nga nagayuhom sa iya.

“Nanay Ena, madali na lang mag-ika-anum ang takna sa hapon. Kon luyag mo, manihapon na lang kita,” hambal ni Fely nga nagpungko sa sofa sa atubangan sang tigulang. “O, ngaa nagahibi ka? Indi bala nga masami ka na nga masinadyahon karon nga mga inadlaw?”

Ginpahiran niya ang iya nawong sang panyolito. Nagyuhom sia sa hinablos. “Mamahaw na bala kita sang suman latik kag tsokolate?”

“Ay, Nanay Ena. Ano naman ang nagsulod sa pensar mo? Hapon na ini kaayo para magpamahaw naman. O, tan-awa, nagsalop na ang adlaw. Ginahagad ko na gani ikaw nga manihapon.”

Ginsaylo ni Ena ang panulok halin sa mga nakakwadro nga pinintura sa dingding pakadto sa matahum nga talan-awon sa gwa sang bintana—ang gintunodan sang adlaw sa gintaipan.

“Ti, manihapon na kita, Nanay Ena?”

Padayon si Ena nga nagalantaw sa nakatundan nga karon nagapagwa sang mga tudlo sang masili nga mga duag. “Ipalapit ako sa bintana,” sugo niya sa hinablos. Nagainggat ang iya mga mata sa daku nga pagdayaw sa maduagon nga gintaipan sa kasisidmon.

Gintulod ni Fely ang *wheelchair* palapit sa bintana. Indi sang hinablos mahangpan kon ano ang nagakatabo sa panumduman sang kawaloan kag pito ka tuig nga tiya. Ginhambal na sang doktor nga ang panumduman sini nagaamat-amat kamudmod kag masunson nga nagabiya sa karon kag nagasulod sa kahapon.

Wala sing may nakahibalo nga karon nga mga inadlaw sang tuig 1978, ang pamensaron ni Ena isa ka kumbong nga wala sing latid ukon utbong sa diin hilway sia magsulod kag magkabuhi sing

nanuhaytuhay nga kabuhi sang mga tinawo sa iya 36 ka nobela kag 122 ka malip-ot nga sugilanon. Sa sini nga paagi, nagaagum sia sing katumanan, kon sa diin sa iya kaugalingon nga kabuhi wala sia makaagum sing katumanan. Sa kasisidmon sang kabuhi ni Ena, mapawa ang iya kalangitan kag napuno sing madamo nga duag.

KATAPUSAN